

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

УДК 342.53(410):94(497.15)''1876''

DOI: <https://doi.org/10.22182/spm.7222021.5>

Оригинални научни рад

Српска политичка мисао

број 2/2021.

год. 28. vol. 72

стр. 101-129

*Милош Ковић**

Филозофски факултет Универзитета у Београду

ПАРЛАМЕНТ УЈЕДИЊЕНОГ КРАЉЕВСТВА О БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ (1876)

Сажетак

У чланку се истражују ставови посланика британског Парламента о српском устанку у Босни и Херцеговини, од његовог избијања до преусмеравања пажње европске дипломатије и британске јавности са Херцеговине, Босне, Србије и Црне Горе ка Бугарској и Цариграду у лето и јесен 1876. године. Показало се да су гледишта британских конзервативаца и либерала била међусобно сасвим различита у основним питањима узрока устанка, оцене дипломатских акција британске владе и предлога решења за настале сукобе. Конзервативци нису били сасвим јединствени, али њихови кључни представници, предвођени премијером Бенцамином Дизраелијем (*Benjamin Disraeli*), тврдили су да су устанак покренули и водили „страни утицаји”, при чему су оптуживали Србе из Србије и Црне Горе. Бранили су политику конзервативне владе, а решење за сукобе видели су у очувању постојећег стања у Османском царству и увођењу опрезних и постепених реформи, на основу преговора између Турака и устаника. Либерали су, са друге стране, били јединственији у уверењу да је главне узроке устанка требало

* Имејл-адреса: mkovic@f.bg.ac.rs.

тражити у турској страховлади и неправдама и да се сарадња припадника истог народа није могла спречити ни зауставити. Подршку британске владе Османском царству сматрали су морално и практично неодбрањивом. Као решење за смиривање сукоба предлагали су увођење аутономије у Босни и Херцеговини, по угледу на Србију или Румунију. На тај начин би ланац слободних држава локалних народа заменио Османско царство, као брана руском продору ка југу. Аустријска окупација Босне и Херцеговине, у расправама из 1876, готово да није помињана.

Кључне речи: Велика Британија, Парламент, српски устанак, Босна и Херцеговина, Србија, Црна Гора, конзервативци, либерали

Босна и Херцеговина, упркос уобичајеним представама о њиховој удаљености од главних токова европске историје, биле су међу кључним тачкама европске и светске политике и дипломатије у 19. и 20. веку. Питање политичке будућности ових земаља било је повод за избијање међународне кризе која је обележила историју Европе у времену од 1875. до 1878. године. Велики рат између европских сила, сличан Кримском рату (1853-1856), тада је ипак избегнут. Три деценије касније, Анексиона криза (1908-1909) изазвана хабзбуршким припајањем Босне и Херцеговине, биће најопаснија међународна криза уочи Првог светског рата, после које више није било сумње да ће доћи до коначног обрачуна великих сила. Повод за почетак Великог рата биће, опет, атентат у Сарајеву 1914. године.

Важност ових земаља произилазила је из њиховог географског положаја. После Бечког конгреса, Босна и Херцеговина остале су у саставу Османског царства, али су са севера, запада и југа биле опкољене хабзбуршким поседима. Било је само питање времена када ће Беч пожелети да их заузме, стратешки обезбеди далматинско залеђе и отвори пут за даљи продор ка југоистоку.

Обнова српских држава Србије и Црне Горе и њихове тесне везе са Босном и Херцеговином учинили су да се у Бечу појача занимање за ове земље. Православни Срби чинили су највећи део становништва Босне и Херцеговине, али је и за муслимане и католике сматрано да су, упркос међусобним

сукобима, били српског порекла. Славистика овога доба све штокавце је сврставала у Србе. Осим на своју већину, језик и порекло, Срби су се позивали и на историју, на немањихку Херцеговину и српску етничку припадност средњовековне Босне. Ове земље биле су главни циљ српског националног покрета, усмереног ка њиховом уједињењу са Србијом, Црном Гором и Старом Србијом, од војда Карађорђа и митрополита Петра I, до кнеза Михаила Обреновића и кнеза Николе Петровића (Екмећић 2011а, 131-144; Екмећић 1989, 422-426; Bataković 2017, VII-LIX).

Непосредне везе Срба из Босне и Херцеговине са Србијом и Црном Гором нису, међутим, будиле подозрење само у Бечу и Ватикану који је, нарочито после 1848, на Балкану наступао у најтешкој сарадњи са Аустријом. И Лондон и Париз су у јачању српског покрета видели продужену руку Русије. Како је показао Милорад Екмечић, већ од првих победа Карађорђа над султановим војскама и њихових продора дубоко у Босну, са сазревањем свести о томе да је главни циљ Срба била независна, уједињена српска држава, на Западу се на Аустрију и римокатоличку цркву све чешће гледало као на брану пред руским продором ка југу (Екмећић 2002с, 31-51).

Са слабљењем Француске, после Наполеоновог пораза, главни противник Русије на Балкану постала је Велика Британија. Нарочито од руско-турског уговора потписаног у Ункјар-Искелесију, који је означио врхунац руског утицаја на Балкану и Леванту, британска дипломатија мобилисала је све своје снаге да би зауставила руски продор ка југу. Аустрија се никада до краја није опоравила од пораза које јој је нанела Наполеонова Француска, али је Лондон, почевши од 1815. године, настојао да обнови традиционално савезништво са Бечом. На аустријске амбиције и повремену блискост са Русијом Британија је ипак гледала љубоморним оком. Њен главни савезник на Балкану биле су Османлије. „Одбрана независности и интегритета Османског царства”, као прокламовани циљ британске дипломатије, подразумевала је претварање Турске у „тампон државу” између Русије и обала Средоземља, али и неповерење према православним Балканцима, у којима је препознано вечито оруђе руске експанзије. Зато је англосаксонска србофобија названа „рукавцем русофобије” и „легализованим и истуреним

изразом русофобије” (Екмеџић 2002а, 346, 343; Виноградов 1985; Gleason 1950; Anderson 1958).

После победе Британије, Француске, Турске и Пијемонта над Русијом у Кримском рату, у британском јавном мњењу су се, поред старе русофобије, могле чути све гласније тврдње да Турци нису оправдали поверење и ратне жртве Британаца. Османско царство било је, како се тврдило, неспособно да се реформише и обезбеди достојан живот својих хришћанских поданика, зато је остало трајни извор невоља и криза на Балкану. То су потврђивали управо устанци Срба у Херцеговини и Босни, ратови Турске са Црном Гором и укључивање европских великих сила у ове кризе (1852-1862). Уместо да се ослања на пропалу Турску, Британија је требало да се окрене виталним балканским народима и њиховим обновљеним државама. Рачунало се да би њихова самосвест и национализам могли да буду много поузданија брана пред руским утицајима. Било је, међутим, и оних који су тврдили да би Балкан требало да добије новог империјалног господара, у виду римокатоличке, антируске Хабзбуршке монархије (Екмеџић 2011b, 278; Cain and Hopkins 2002, 343-346).

Британски конзервативци, под вођством Бенџамина Дизраелија, држали су се старе, протурске политике. Вођа либерала, Вилијам Гледстон (*William Gladstone*) је још као министар у влади лорда Палмерстона (*Lord Palmerston*), која је Грчкој била предала на управу Јонска острва, саветовао српском либералу Владимиру Јовановићу да Србија настави да тајно подржава устанике у Босни и Херцеговини и да сарађује са Грчком (Јовановић 1988, 119-121). У време Гледстонове владе (1868-1874) британски посланик у Београду Филип Лонгворт (*Philip Longworth*) слао је одређене сигнале о спремности Британије да прихвати уједињење Србије са Босном и Херцеговином (Роров 1981, 357-358).

Разлике унутар сложеног, веома хетерогеног британског друштва, настале због Источног питања, нису увек ишле линијама партијских подела. Две политичке странке ипак су биле главни носиоци различитих ставова о Босни и Херцеговини, српском и бугарском питању, несугласица које ће током 1876. године прерасти у непријатељства и уличне обрачунае. О тим сукобима, започетим расправама у Парламенту Уједињеног Краљевства, већ је писано у оквиру ширих прегледа (Shannon 1963; Saab 1991; Seton-Watson

1971). У овом чланку биће осветљена ужа тема, важна и за српску националну историју: какви су те 1876. године били ставови посланика Парламента о српском устанку у Херцеговини и Босни и дипломатским преговорима о будућности ових покрајина? У истраживању ових питања ослонићемо се на Ханзард (*Hansard*) оригиналне свеске скупштинских записника, поузданијих од њиховог недавно објављеног интернет издања.

У тренутку избијања устанка у Херцеговини, на власти је била конзервативна влада Бенцамина Дизраелија (1874-1880). Поражен на изборима 1874. године, Гледстон се повукао са места вође либералне странке задржавши, ипак, место у Парламенту. И као опозициони посланик, Дизраели је херцеговачки устанак Луке Вукаловића (1852-1862) називао „вештачким”, тврдио да су га „подигли страни агенти” и да су га „помагале и плаћале стране владе”. У Парламенту је протествовао због дипломатске помоћи коју су, у заустављању казнених похода Омер-паше Латаса, Црној Гори пружиле Аустрија (1852-1853) и Русија (1862) (*Hansard*, March 14, 1853a, 153-155; July 11, 1853b, 34; February 5, 1863a, 90-92).

И када је добио вести о новом устанку у Херцеговини, Дизраели је био убеђен да је он дело Русије или Аустро-Угарске. Оне су се, наиме, са Немачком 1873. године удружиле у Тројецарски савез, за који је Дизраели подозревао да му је главни циљ подела Османског царства. Први су се на оружје, у јуну 1875. године, подигли римокатолици из западне Херцеговине па је, знајући за њихове претходне сусрете са царем Францом Јозефом, током његове посете Далмацији, Дизраели у почетку највише сумњао на Аустро-Угарску. Потом се, пошто се устанак римокатолика брзо угасио, и када је у јулу 1875. године започела Невесињска пушка у источној Херцеговини, да би се у августу проширила и на Босну, његово подозрење окренуло против Црне Горе, Србије и, преко њих, Русије (Ковић 2010).

Тројецарски савез је од почетка устанка у Херцеговини покретао преговоре између великих сила. Дизраели и министар спољних послова лорд Дерби (*Lord Derby*), са којим је доносио кључне одлуке, саветујући се са остатком кабинета само онолико колико је било нужно, били су пуни неповерења и подржавали су само оне иницијативе које је прихватала Турска. Дизраели и Дерби сматрали су да је Османлијама

требало омогућити да брзо угуше устанак. На молбу Порте, Британија је ипак учествовала у неуспешној мисији конзула великих сила у Херцеговини, из августа и септембра 1875. године, која је требало да сазна узроке устанка и посредује у преговорима. Преко воље је, у децембру 1875. године, прихваћена и Андрашијева нота, којом је аустроугарски министар спољних послова гроф Ђула Андраши (*Count Gyula Andrássy*), на трагу претходних руских планова, за Босну и Херцеговину предложио веома ограничену аутономију. Када је и она пропала, Тројецарски савез је, у мају 1876. године, иступио са Берлинским меморандумом, у коме су захтеви за аутономијом Босне и Херцеговине били праћени претњом да ће велике силе имати право да Порту присиле на реформе. Дизраелијев кабинет је овај документ одбацио и у близину Дарданела, у залив Бешика, потом и у Цариград и Солунски залив, упутио ратне бродове.

Почетак маја означио је проширивање сукоба и заостравање кризе на Балкану. То су потврдила убиства француског и немачког конзула у Солуну, која су послужила као повод за слање британске флоте, али и флота других сила у турске воде, потом масовни злочини Турака у гушењу несупелог устанка у Бугарској, за које ће се у британској јавности сазнати тек у јуну, и неколико државних удара у Цариграду, у којима је промењен султан и убијено неколико везира, да би господар ситуације остао пријатељ Британије Мидхат-паша (*Ahmed Şefik Midhat Paşa*) (Millman 1979, 30-37, 74-106; Harris 1936, 132-376; Ković 2009).

У исто време док је слао флоту у залив Бешика, Дизраели је Русији нудио договор о аутономији за Босну и Херцеговину, широј од оне понуђене у Андрашијевој ноти и Берлинском меморандуму. Премијерове понуде, чији је главни циљ било разбијање Тројецарског савеза, зауставио је, међутим, лорд Дерби. Британија је одбацила и руске предлоге ограничене аутономије за Босну и Херцеговину и територијалних проширења за Црну Гору и Србију, па двома српским кнежевинама није преостало ништа друго до уласка у рат против Османског царства (30. јуна 1876). У Лондону су имали податке о охрабрењима и добровољцима, на челу са самим генералом Черњајевим (*Михаил Григорьевич Черняев*), јунаком ратова у Туркестану, који су у Србију стизали из Русије. Српски устанак у Херцеговини и Босни сада је претио

да прерасте у велики рат (Ћubrilović 1996, 142-181; Екмеџић 1996, 245-256; Ковић 2018, 172-180).

У 1875. години Парламент се, по обичају, разишао у августу, па су све расправе о устанку у Босни и Херцеговини морале да сачекају заседање за 1876. годину. Посланици су се, међутим, не желећи да сметају влади у осетљивим дипломатским преговорима, држали «патриотске уздржаности», како је то 22. јуна 1876. задовољно приметио премијер (Hansard June 22, 1876, 265). Тек су стравичне вести о покољима у Бугарској, које је, почевши од 8. јуна, почео да доноси лист Дејли Њуз (*Daily News*), потом и Тајмс (*The Times*), подстакле скупштинска преиспитивања владине политике на Балкану. Тако су и Босна и Херцеговина дошле на дневни ред.

У Горњем дому, у првој већој расправи о заплетима на Истоку, одржаној 26. јуна 1876. године, лорд Кембел (*Lord Campbell*), тврдио је да су и херцеговачки и бугарски устанак били изазвани „споља”, при чему се позивао на извештаје британског конзула у Сарајеву, блиског турским властима, Вилијама Холмса (*William Holmes*). Штавише, Кембел је приметио да је устанак био изазван „непотребном великодушностју” Порте. Она је, наиме, групи избеглих Херцеговаца дозволила да се врате из Црне Горе и да, потом, покрену устанак. И за документ са детаљним списком турских зулума и захтева устаника, који је Холмсу предат током конзулске мисије и који је он доставио Форин офису, Кембел је приметио да се није знао ни његов аутор, нити порекло. Захтеве из Андрашијеве ноте, коју је влада била прихватила, он је сматрао претераним. Упоредио је предлог да се прикупљена пореска средства троше у Босни и Херцеговини, са идејом да се порез из Јоркшира не шаље у Лондон (Hansard June 26, 1876a, 395-396).

Кембел се, очигледно, позивао на Холмсове извештаје о конзулској мисији међу херцеговачким устаницима, штампане са осталом дипломатском преписком у виду традиционалне „Плаве књиге”, намењене скупштинским посланицима. Ту, по свој прилици, није било једног доцнијег Холмсовог извештаја, у коме се тврдило да је аутор овог детаљног документа, у коме се тражила или аутономија за Босну и Херцеговину, или улазак трупa „неке од суседних држава” у тамошње градове, био „човек од великог угледа, католички бискуп из Мостара” (Ковић 2019, 121-122).

У наставку расправе, на извештаје Холмса о конзулској мисији позивао се и лорд Хемонд (*Lord Hammond*), некадашњи готово дводеценијски стални подсекретар за спољну политику у Форин офису и један од водећих скупштинских стручњака за спољну политику. Он је у Парламенту прочитао конзулове, како је рекао, „мирне и одмерене процене”, према којима је „побуна несумњиво припремљена и силом спроведена од стране српских агитатора”. „Наоружане банде” су уништавале куће локалног становништва, претиле свакоме ко је био спреман да се покори Турцима и темељно разориле крајеве око Невесиња и уз границу са Далмацијом. Холмс, а са њим и Хемонд, тврдили су да становници Херцеговине и Босне, са изузетком крајева уз саму границу са Црном Гором, нису хтели да се припоје Црној Гори, Србији и Аустрији, нити „су икада сањали о независности”. Желели су да остану турски поданици, равноправни са муслиманима, под заштитом широких реформи, које ће гарантовати велике европске силе. Хемонд је одбацио сваку идеју о самоуправи ових области, тврдећи не само да њихови становници то нису тражили, него и да они за то нису били ни довољно образовани, нити толерантни према локалним муслиманима. Уместо било каквог мешања у унутрашње ствари Турске и старатељства над њеним хришћанским поданицима, велике европске силе требало је само да Порту „охрабре” да им обезбеди праведну управу, једнакост пред законима, слободу од било каквих злоупотреба (Hansard June 26, 1876b, 402-403).

Лорд Нејпир и Етрик (*Lord Napier and Ettrick*), бивши вицекраљ Индије, који је претходно као дипломата био противник борбе Италијана за уједињење и америчког покрета за ослобођење робова, у својој подршци владиној политици, ненаклоности према балканским хришћанима и склоности Османлијама ишао је даље од Кембела и Хемонда. Тврдио је да се устаници нису борили за верску трпељивост, нити за политичке и економске слободе. Напротив, понављао је да би се свака управа која би се њима дала у руке завршила прогонима над муслиманима. Приметио је чак да су муслиманима ова начела била прихватљивија и да су им зато били потребни подстицај и подршка европских сила. „Очување независности и интегритета Турске” било је, како је подсећао, услов да се обезбеди трговина Британије са Персијом и Централном

Азијом, као и њени путеви ка Индији (Hansard June 26, 1876c, 409-411).

Лорд Дерби, у свом одговору, није крио задовољство због подршке тројице лордова. Лорд Гренвил (*Lord Granville*), његов претходник на положају министра спољних послова у Гледстоновој либералној влади и вођа опозиције у Горњем дому, подсетио је, међутим, Кембела, који је тражио да се влада супротстави балканским одметницима на основу гаранција независности и суверенитета Турске садржаних у Париском мировном уговору из 1856. године, да је исти документ обавезивао Порту на бригу о њеним хришћанским поданицима (Hansard June 26, 1876d, 411-418).

Доњи дом био је осетљивији на лошу слику коју је о Британији стварала подршка њене владе Османском царству. Ирски посланик мајор Мајлс О'Рили (*Myles William Patrick O'Reilly*), који се својевремено као добровољац са својим земљацима борио за папу, против Гарибалдија, упитао је да ли су биле тачне вести, објављене у новосадској Застави и Московским Ведомостима, да су британски бродови преко луке Клек снабдевали турску војску у Херцеговини новцем и наоружањем. То је демантовао министар финансија Стафорд Хенри Норткот (*Stafford Henry Northcote*), нагласивши да Британија поштује „строгу неутрлност”, као и да она то очекује и од осталих сила (Hansard June 26, 1876e, June 27, 1876, 500-501).

Новинске вести о покољима у Бугарској, уласку Србије и Црне Горе у рат против Турске, и о руском генералу Черњајеву као главнокомандујућем у Србији, учиниле су да су посланици почели да губе стрпљење. Показало се да је Британија одбила предлог реформи и упутила флоту у турске воде у истом тренутку док су се у Бугарској одигравали покољи над хришћанима. Претходна „Плава књига” обухватила је преговоре закључно са Андрашијевом нотом; сада су све чешћи били захтеви да влада објави преписку за 1876. годину.

На питања Евелина Ешлија (*Anthony Evelyn Melbourne Ashley*) и лорда Хартингтона (*Lord Hartington*) о вестима из Херцеговине, Србије и Црне Горе, Дизраели и скупштински подсекретар за спољну политику Роберт Бурк (*Robert Bourke*) молили су посланике за стрпљење до објављивања нове збирке дипломатске грађе (Hansard July 17, 1876f, 1480; Hansard July 3, 1876g, 873). Либерал Едвард Џенкинс (*Edward Jenkins*)

пренео је Доњем дому, на основу бечке штампе, вести о томе да је британска влада у преговорима са Русијом пристајала на аутономију Босне и Херцеговине, али и да је затражила да се прво Турцима препусти да угуше устанак, па да се, тек уколико им то не успе, овим областима да аутономија. Дизраели је ово непријатно изношење поверљивих података, о којима ни његови министри нису много знали, избегао рекавши да није добро чуо питање због жамора у сали, али и да би свакако прво требало консултовати званичну преписку, уместо да се верује „говоркањима” и „анонимним новинским чланцима” (Hansard July 3, 1876h, 875-877).

Познати радикал Џон Брајт (*John Bright*) и економиста Хенри Фосит (*Henry Fawcett*) су, међутим, увелико сумњичили владу због одлагања штампања „Плаве књиге”. Упозоравали су да политика владе подсећа на „клизање” у Кримски рат 1854. године, али и да севише не сме „жртвовати британска крв и британски новац” да би се одбранило компромитовано и пропало Османско царство. Подсећали су да је влада била дужна да саслуша мишљење скупштине и земље. Они нису крили наклоност према борби балканских хришћана за слободу (Hansard 1876i, 877-881).

Чак је и конзервативац Хенри Драмонд Волф (*Henry Drummond Wolff*), бранећи владу, говорио о сличностима са 1854. годином: „Кримски рат почео је на питању Црне Горе; садашњи заплети почели су на питању Србије. Британска флота тада је била у заливу Бешика; она је и сада тамо. Уместо Руса који су тада прешли Прут, Срби су прешли Дрину” (Hansard 1876j, 879-880). Срби су, дакле, били само део веће, претеће, руске политичке целине. Занимљиво је било не само ово симболичко и стратешко виђење реке Дрине, него и трагање за узроцима Кримског рата у херцеговачком устанку Луке Вукаловића и казненог похода Турака на Црну Гору из 1852-1853. године.

Темпераментни Едвард Кинли (*Edward Kenealy*) мрзовољно је оптуживао обе стране - тврдио је да „источни хришћани спадају у најгоре врсте у оквирима целог човечанства”, али и да је турска власт у Европи „анахронизам” и да ће зато „Турска морати да падне”. На тај начин, ипак је дошао до истог закључка као Брајт и Фосит: очување Турске није била вредно „британске крви и британског новца” (Hansard 1876k, 882-883).

Полушалајиви одговори Дизраелија на питања о злочинима у Бугарској постављена 10. јула значајно су урушили углед његове владе (Hansard July 10, 1876l, 1180-1186). Седам дана касније он ће тврдити да су устанак у Бугарској изазвали „српски револуционарни агенти” који су подигли устанак и у Херцеговини, и то на исти начин, терорисањем и присиљавањем на побуну локалног становништва (Hansard, July 17, 1876m, 1486-1495).

Тако су, већ у првим расправама о устанку у Херцеговини и Босни, потом и о покољима у Бугарској, дефинисане главне теме: узроци побуне, акције британске владе и начини решавања кризе у овим провинцијама. Конзервативци су за све невоље оптуживали „спољни фактор” и Србе. Одобравали су потезе Дизраелијеве владе и тражили очување *status quo*, уз преговоре локалних хришћана са Турцима и постепено поправљање њиховог положаја. Либерали су кривили Османлије и тежак положај у који су, због неиспуњавања турских обећања, доведени хришћани. Они су критиковали деловање владе, али нису били до краја одређени по питању начина решавања кризе. Свој став они ће, међутим, уобличити почевши од 24. јула, када „Плава књига”, са дипломатском преписком за 1876. године, буде стигла у Парламент. Иако је остало мало времена до распуштања, праве расправе о кризи на Истоку ипак су могле да почну. Прва ће бити посвећена устанку у Босни и Херцеговини.

Конзервативац Томас Чарлс Брус (*Thomas Charles Bruce*) је већ месецима, још од фебруара, тражио да отпочне расправа о Босни и Херцеговини. Када су документи стигли, отворио је расправу у свечаном, па и помпезном тону, подсећањем посланика на то да ће се њихове беседе о овој теми бити изговорене у скупштини „највеће силе на свету” и да ће се зато пажљиво читати не само у Британији, него „у Београду, Константинопољу и у другим земљама” (Hansard July 31, 1876n, 127).

Брус је потом предложио резолуцију којом се од британске владе захтевало да искористи свој утицај „за добробит свих народа и религија у Османском царству”. Он је, наиме, суштински британски интерес видео у очувању *status quo* у Османском царству, како би се сачувале безбедне средоземне комуникације са Индијом. За Британију је, како је подсећао, од пресудног положаја био стратешки положај,

а не муслиманска припадност Турске. Зато муслимани нису смели да добију поруку да је Британија била њихов противник, и да је на страни тамошњих хришћана. Турци су, наиме, на такав начин видели не само Русију, него и остале европске силе. Брус је, међутим, доказивао да су муслимани хришћане третирали са изузетном трпељивошћу и поштовањем. Тврдио је да би стварање нове хришћанске самоуправе у Босни и Херцеговини, по угледу на Србију или Румунију, било неправедно, па и опасно, због великог броја муслимана који су тамо живели, али и умножавања броја малих држава које су, по правилу, биле привлачне за утицаје и надметање великих сила. Брус је био склон предавању ових провинција Аустрији, али је сматрао да је таква идеја била неостварива. Коначно, идеје о протеривању муслимана из Европе, које су се чуле понегде у британској јавности, биле су по његовом мишљењу посебно опасне, јер су могле да доведу до много већих потреса, па и до последичног протеривања хришћана из азијских делова Османског царства (Hansard 1876o, 127-133).

Зато је Брус поздравио политику британске владе, која је разумела да је једини пут требало да буде постепено побољшавање положаја хришћана, уз сталну бригу за интересе и осетљивост муслимана у Османском царству. Брус је понављао тврдње конзула Вилијама Холмса по којима су у корену устанка у Босни и Херцеговини била нерешена аграрна, пореска и финансијска питања, као и да је све почело повратком избеглица из Црне Горе и злочинима побуњеника, на које су Турци одговарали на исти начин. Позивао се на једну изјаву генерала Черњајева, забележену у дипломатској преписци, по којој је и устанак у Бугарској био део истог, ширег побуњеничког плана. Прихватањем Андрашијеве ноте влада је, по мишљењу Бруса, показала изузетно стрпљење, јер је овај документ откривао намеру Тројецарског савеза да осталим силама наметне своју вољу. Зато су одбијање Берлинског меморандума и нарочито слање флоте у залив Бешика били добре поруке, које су обновили поверење Турске у Британију и смањиле узнемиреност муслимана.

Брус је приметио да су, међутим, напори Британије у правцу очувања мира и спровођења умерених реформи изнова отежани српском објавом рата. Влада се, ипак, и ту мудро поставила, објавивши своју неутралност и спремност да помогне у заустављању „бескорисних и бесмислених непријатељстава” између ових „јадних народа” (Hansard 1876p, 134-139).

Брусов млади страначки пријатељ Роберт Вилијам Хенбери (*Robert William Hanbury*) још мање је бирао речи када је говорио о балканским хришћанима. Тврдио је да су, поред осталог, били међусобно хронично завађени и да су им недостајале лепе особине које су красиле муслимане – „трезвеност, честитост и истинољубивост”. Наглашавао је да порекло ових разлика није било у хришћанству и исламу, него у сиромаштву хришћана и богатству муслимана.

За све невоље на Балкану, од устанка у Херцеговини до бугарског устанка, и Хенбери је оптуживао Србе. Очигледно обавештен о присуству европских добровољаца у њиховим редовима, тврдио је да истински тлачитељи балканских хришћана нису били Турци, него „социјалисти, карлисти, гарибалдинци и отпадници из целе Европе”. Рат Србије и Црне Горе против Османског царства био је „неморалан и ничим изазван”, подстакнут „вулгарном глађу за територијама” (Hansard 1876g, 139-144).

За разлику од Бруса, међутим, Хенбери није прижељкивао аустријску власт над Босном и Херцеговином. Он, наиме, није био противник стварања, у даљој будућности, како је рекао, „Великог Словенског Царства” за које су ратовале Србија и Црна Гора. Приметио је да је између Србије и Црне Горе владало супарништво по питању првенства у тој будућој, замишљеној држави, као и да су становници Босне и Херцеговине били међусобно безнадежно подељени. „Словенско Царство” могло је, међутим, све то да превазиђе. „Ишчекивао” је „време у коме ће словенско становништво ући у политички живот Европе, и када ће оно бити велика јужна брана против Русије, јер не постоји народ који са већим незадовољством од Јужних Словена гледа на руски продор ка југу”. Није оспоравао да је „у овом тренутку Русија једина велика сила која им помаже”, али се „надао” да ће помоћ ускоро почети да им долази и од Енглеске (Hansard 1876g, 142-145).

На тај начин, Хенбери се показао као припадник школе мишљења настале тридесетих и четрдесетих година 19. века у кругу лорда Палмерстона и британског амбасадора у Цариграду Стратфорда Канинга де Редклифа, која је била спремна да покуша да придобије Србе и остале балканске православне народе кроз територијалне уступке, али под условом њиховог окретања против Русије (Pavlowitch 1962; Екмећић 2002b). Како ће се видети, број присталица таквих идеја у Парламенту није био занемарљив.

Хенри Драмонд Волф препознао је у Хенберијевим идејама залагање за „Велико Српско Краљевство”. Позивајући се на Холмса, он је, међутим, тврдио да су устаници желели да остану у саставу Османског царства и да су скидали капе сваки пут када су помињали султана. Драмонд Волф се, ипак, за разлику од својих страначких пријатеља Хенберија и Бруса, залагао за давање становницима Босне и Херцеговине „неке форме слободне управе” под сизеренством Османског царства. Штавише, он није веровао у „спољне утицаје” у избијању устанка. Солидарност становништва истог порекла са територија Аустрије, Црне Горе и Србије сматрао је природном. Узроке устанка проналазио је у документу са жалбама и захтевима устаника, о којем је лорд Кембел говорио с потцењивањем: Турци су им обесвећивали цркве, узнемиравали њихове девојчице и жене, самовољно су им наплаћивали порезе и терали их на неплаћен, присилни рад. Један од главних захтева устаника била је равноправност пред законом. Драмонд Волф је тврдио да су њихове жалбе и захтеви суштински били слични жалбама и захтевима француских сељака уочи Француске револуције, „која је била почетак нове ере људске цивилизације, само зато што је призната истина да сви пред законом морају да буду равноправни” (Hansard 1876s, 151-156).

Драмонд Волф, син чувеног мисионара и путника Џозефа Волфа (*Joseph Wolff*), који је са јудаизма прво прешао на римокатоличку веру, па на англиканизам, имао је слуха за захтеве устаника, поготово за суштинско питање равноправности припадника различитих вера пред законом. То, међутим, није била само ствар његових индивидуалних наклоности и интереса. Однос конзервативаца према устанку Срба у Босни и Херцеговини откривао је њихове унутрашње, међусобне разлике.

То се још јасније видело из беседе шкотског адвоката Вилијама Форсајта (*William Forsyth*). Он је изразио „дубоко разочарање” због тона Бруса и Хенберија и приметио да су њихови говори били „ни мање ни више него апологија турског безвлашћа”. Беседу Хенберија, који је „правдао понашање турске владе и учинио све што је могао да би дискредитовао хришћане” могао је, при томе, „да изговори и турски министар на турском Дивану”. Форсајт је приметио да су разлике између њега и његових партијских пријатеља

показале да ова расправа неће имати партијски карактер, али и да ће бити добро да се, на начелном питању од кога зависе милиони људских живота, посланици Парламента Уједињеног Краљевства не изјашњавају на основу својих страначких припадности. Јер, и он је био уверен у то да ће „речи учесника у овој дебати бити пажљиво одмераване у Берлину, Бечу, Санкт Петербургу и Константинопољу” као и да би, уколико посланици буду „јединствени у ставовима и осећањима”, то могло да има значајан утицај на европске кабинете. Форсајт се, наиме, позивао на историчара Хенрија Хелема (*Henry Hallam*) и његове речи да је „пулс Европе откуцавао према интонацији нашег Парламента” (*Hansard 1876t, 145-146*).

Вилијам Форсајт, међутим, после говора својих партијских пријатеља, више није веровао да ће се то јединство у ставовима и осећањима сачувати. Појам „Источно питање” могао је, по његовом мишљењу, да се замени синтагмом „Турске невоље”. „Подмитљивост и административна неспособност османске Порте”, главни извори Источног питања, били су, како је тврдио, узроци устанка у Херцеговини. „Спољни утицаји” ту нису имали значајну улогу. Форсајт се позивао на тек објављени путопис Кроз Босну и Херцеговину Артура Еванса (*Arthur Evans*), будућег славног археолога, и на његове новинске чланке, у којима је показано да су се подаци конзула Холмса заснивали готово искључиво на турским изворима. Форсајт је посланицима читао делове Евансових извештаја о мучењима којима су Турци прибегавали приликом сакупљања пореза. Поред осталог, они су позвали избеглице да се из Грахова врате у Невесиње, а затим су покушали да их побију. Преживели Херцеговци подигли су устанак. Коначно, када се зна да су наклоност према тим страдалницима показивали чак и становници толико удаљене Велике Британије, онда није могло да буде чудно то што су им у помоћ прибегли становници суседних земаља, који су „исте расе и вере” (*Hansard 1876c, 146-149*).

У закључку, Форсајт је закључио да се турским обећањима више није смело веровати. Уместо тога, Османско царство је требало да у Босни, Херцеговини и Бугарској уведе аутономију, која ће, по угледу на Србију и Румунију, уствари да значи „практичну независност”. У случају одбијања, војске Аустроугарске и Русије би Порту на то натерале привременом

окупацијом ових земаља. Тако би ове „слободне државе”, заједно са Румунијом и Србијом (Форсајт овде није поменуо Црну Гору), чиниле „појас” (*belt*) од око 9.000.000 становника, који би се налазио између Турске и Русије и заустављао руске походе ка Цариграду (Hansard 1876v, 149-151).

Лорд Едмонд Фицморис (*Lord Edmond Fitzmaurice*), посланик опозиционе либералне странке је, после свега, закључио да су се конзервативци међусобно толико „гложили” и тако „намучили владу који би требало да подржавају”, да је његов посао био веома олакшан. У исто време, како је тврдио, документи које је влада ставила Парламенту на располагање били су, и без позивања на текстове Артура Еванса, довољни за закључак о неодрживости стања у Турској. Приметио је да су из њих били видљиви сви главни узроци побуне у Херцеговини: власти које су уместо да штите, прогониле мирне поданике; корумпирано судство; неподношљив порески систем и још гори начини прикупљања пореза; опште морално и материјално опадање. И Фицморис је тврдио да је било сасвим природно то што су становници суседних земаља, који су „исте вере и националности”, учинили све што су могли да би помогли сународницима у Херцеговини и Босни. Он је питао да ли је икада било побуне за коју се није тврдило да је изазвана „спољним утицајима” и подсетио на пример Енглеза који су се борили на страни Низоземске револуције. Фицморис је критиковао покушај Тројецарског савеза да Андрашијевом нотом и Берлинским меморандумом Британији наметне своју вољу, али се отворено наругао противречним изјавама премијера и министра спољних послова о циљу упућивања флоте у залив Бешика. Дизраели ју је, наиме, сматрао гарантом моћи и утицаја Британије на Истоку, док је Дерби тврдио да је њен задатак био да заштити од погрома хришћане у Цариграду. Фицморис је, ипак, највише критиковао владино одбијање, уочи српско-турског рата, руског предлога аутономије Босне и Херцеговине и проширења за Црну Гору и Србију. Узрок те грешке био је, по мишљењу Фицмориса, у русофобији, дубоко укоренејој у званичним круговима. И он се, на крају, заложиио за аутономију Босне и Херцеговине и за њихов улазак у „појас слободних држава”, који би одвајао Русију од обала Средоземља. Како је тврдио, добри примери Србије и Румуније јасно су показивали какав напредак може да се постигне у аутономним

кнежевинама, опредељеним за слободне установе. У прилог својих тврдњи, Фицморис је подсећао посланике да су за аутономију Босне и Херцеговине били највећи ауторитети британске спољне и источне политике: о томе је размишљао лорд Палмерстон (*Lord Palmerston*), за то се залагао лорд Расел (*Lord Russell*), док је Стратфорд Канинг де Редклиф (*Stratford Canning, 1st Viscount Stratford de Redcliffe*) заговарао аутономију Босне и Херцеговине, по угледу на аутономију Србије, у саставу „појаса” који би, осим њих, чиниле Црна Гора и Румунија (Hansard 1876w, 156-168). У краткој беседи, непосредно после Фицмориса, за аутономију Босне и Херцеговине у саставу „појаса”, заложио се и либерал Џон Холмс (*John Holms*) (Hansard 1876x, 168-172).

Дуг говор који је, у оквиру расправе о Босни и Херцеговини 31. јула, одржао Вилијам Гледстон објавио је почетак његовог повратка у средиште јавног живота. Иронично је приметио да је Брус на „врло детаљан и проицљив начин изложио османско виђење овог питања”, али и да га је Хенбери „сасвим засенио”. У истом тону, Гледстон је, одговарајући Вилијаму Форсајту, изразио сумњу да би било који турски министар иступио тако непријатељски према хришћанима, као што је то учинио овај енглески посланик. Насупрот ставовима Бруса и Хенберија, Гледстон је, позивајући се на османске статистичке податке, доказивао да су у Босни и Херцеговини управо хришћани били носиоци демографског, материјалног и духовног напретка, док су муслимани били у сасвим очигледном опадању.

Гледстон је, штавише, тврдио да је политика британске владе била супротна Париском мировном уговору из 1856. године. Британија и остале велике силе нису, наиме, Русији одузеле право заштите хришћана да би их потом свесно и намерно препустиле турској самовољи. Гледстон је, позивајући се на ставове Палмерстона, слично Гренвилу, доказивао да је Британија, заједно са осталим великим силама, имала обавезу да штити хришћане у Османском царству. Упозоравао је да су они, хладноћом и непријатељским ставом Британије, гурани у наручје Русије. Очигледно мислећи на раздор око стварања Бугарске егзархије, Гледстон је приметио и да Русија више није имала озбиљнији утицај на Грке. Све то је, међутим, промицало мимо пажње британске политичке јавности, заслепљене непријатељством према Русији (Hansard 1876y, 172-187).

Узроци устанка у Херцеговини били су, како је Гледстон тврдио, у неподношљивом положају сељака, нарочито у немилосрдном опорезивању и давању десетине у закуп. Турска обећања олакшица и реформи, давана у протеклих двадесет година, остала су неиспуњена. Као и Форсајт, Гледстон је указао на случај избеглица, које су се, на реч османске управе, вратиле својим кућама, да би њих дванаест било убијено, при чему починиоци никада нису кажњени.

И Гледстон је, дакле, тврдио да узроци устанка нису били „спољни”. Слично својим претходницима, који су српски покрет у Херцеговини и Босни поредили са револуцијама у Француској и Холандији, Гледстон га је упоредио са италијанским устанцима и ратовима за национално уједињење. Подсетио је посланике да су се конзервативци супротстављали и овом ослободилачком покрету, уз позивање на „спољне утицаје”: „Увек се пронађе неки странац који то ради. Пронађен је и у Италији. Речено је да то нису били Италијани, него Пијемонтези. Италија је убеђивана да се њоме добро владало, и да су Пијемонтези били ти који су је увукли у рат. Како је то онда чудновата појава да је, од када је Италија уједињена, у њој завладао савршен мир” (Hansard 1876z, 192).

На исти начин, помоћ која је устаницима у Херцеговини и Босни стигла из суседних земаља била је сасвим очекивана и природна. Она међутим, није потицала од држава, него од становништва, повезаног многоструким везама: „Због тога можете да жалите, али то не можете да спречите, и биће сасвим узалуд ако будете покушавали да превидите јасну разлику између снажних, незадрживих народних симпатија које дотичу са свих страна, и обичних државних сплетки и акција” (Hansard 1876a (2), 193).

Гледстон је признао да су три силе Тројецарског савеза, иступајући као „посебан ентитет”, прве почеле да разбијају „концерт великих сила”, који је чинило шест држава потписница Париског мира, одговорних за стање у Османском царству. Слично Фицморису, он је, међутим, сматрао да је, уместо одбијања, Берлински меморандум требало учинити основом за даље преговоре. Пославши флоту у близину Дарданела, влада је, упркос Дербијевим уверавањима да ће њен задатак бити да штити хришћане у Цариграду, послала јасну поруку да ће њен задатак бити да штити Османско

царство. Премијер је о томе отворено говорио. И Гледстон је закључио да је британско одбијање Берлинског меморандума одузело Србији и Црној Гори сваку наду у праведно решење и принудило их на рат. О одговорности за покоље у Бугарској он је, у ишчекивању налаза британске и америчке комисије које су прикупљале чињенице, говорио мало и уздржано (Hansard 1876b (2), 194-198).

Конечно, Гледстон је сматрао да би решење за Босну и Херцеговину требало тражити у успостављању аутономије унутар Османског царства. Тврдио је да су примери Либана, Самоса, Крита, нарочито Србије и Румуније, показали да је то могла да буде најбоља основа материјалног и духовног напретка, „очувања територијалног интегритета Османског царства”, али и „успостављања чврсте бране даљем напредовању Русије у Турску” (Hansard 1876c (2), 198-202).

Дизраели је, у одговору на постављена питања, упорно понављао старе тврдње. И даље је доказивао да су устанци на Балкану били изазвани упадима странаца. Није отворено оптуживао Русију и Аустро-Угарску, али је тврдио да су сва страдања изазвала „тајна друштва и револуционарни комитети”. Србију, наравно, није штедео. Пирметио је да је она хтела да припоји Босну и Херцеговину и да је зато заратила са Турском, а не због непристанка Британије на ситне уступке који би је тобоже задовољили. Турске покоље над хришћанима Дизраели је упорно називао „измишљеним зверствима” (Hansard 1876d (2), 213–215).

Премијер је остао при томе да су устанак у Херцеговини изазвали повратници из Црне Горе. Сада је додао да је побуна почела у јулу 1875. године, тако што су они опљачкали један турски караван и одсекли главе петорици заробљених Турака. Поменуо је да је било и турских злочина, да би потом изједначио две стране: „...у тим земљама постоје другачија осећања и погледи на појам хуманости него код нас, и тако ужасне сцене догађале су се на обема странама” (Hansard 1876d (2), 204).

Као и тврдње о страдању и побуни повратника из Црне Горе, Дизраелијеви подаци имали су основу у стварним догађајима. Напад хајдучке дружине Пера Тунгуза на турски караван одиграо се 5. јула 1875. године на Ћетној пољани код Невесиња. За прави почетак устанка ипак се узима много значајнија битка на Крековима од 9. јула 1875. године (Ћубриловић

1995, 54-55; Luburić 2005; Popović 1928, 1-14; Tunguz-Perović 1928, 45-54). Чињенице о догађајима у Херцеговини које је британски премијер износио у Парламенту прилазиле су кроз бар три „филтера”: потицале су из турских извора, да би у извештајима конзула Холмса, потом и у тумачењима Дизраелија, добиле сасвим протурско значење.

Премијер је став Британије према догађајима у Босни и Херцеговини и Турској сажео у принципе очувања „строге неутралности” и „*status quo*-а”. За његову владу били су прихватљиви само преговори Турске са њеним хришћанским поданицима и постепено поправљање њиховог положаја. Зато је влада нерадо, тек на молбу Порте, прихватила конзулску иницијативу и Андрашијеву ноту. Тврдио је да је Берлински меморандум одбијен понајвише због одредбе којом се Турској претило интервенцијом и окупацијом великих сила. Коначно, питање слања британске флоте у турске воде Дизраели је искористио да би отворено објавио да њен циљ није била одбрана „оронулог” Османског царства, него Британског царства. Њен задатак био је да обезбеди „безбедност и слободу у водама Средоземља”, које су водиле ка Индији, али и да „увери свет” да „без дозволе Енглеске неће бити великих промена у подели територија у овом делу света” (*Hansard* July 31, 1876e (2), 205-216).

Подстакнут оптужбама да је одбацивањем Берлинског меморандума и слањем флоте у близину Дарданела, охрабрио Турке да почине злочине над хришћанима, Дизраели је открио своју праву политику. До краја кризе потврдиће се да је био спреман чак и да учествује у подели Турске, под условом да Британија добије свој део. На Берлинском конгресу ће управо Британија предложити да Аустро-Угарска окупира Босну и Херцеговину, док ће за себе претходно обезбедити Кипар.

Истог дана и у Горњем дому вођена је расправа о документима штампаним у „Плавој књизи”. Лорд Кембел предложио је резолуцију према којој је Британија требало да, у одбрани Париског уговора из 1856. и „добробити различитих народа Османског царства”, „буде спремна да подржи неопходне мере”. Кембел, који је владу очигледно сматрао недовољно одлучном у одбрани Турске, за покретање устанка је отворено оптужио црногорског кнеза Николу Петровића и његове заштитнике из Тројецарског савеза (*Hansard*, July 31, 1876f (2), 75). Дерби је, међутим, такву резолуцију сматрао исувише ризичном, па је Кембел повукао предлог (*Ibid.*, 94–95, 111-113).

То је, међутим, био повод да лорд Гренвил иступи са аргументима сличним онима које је Гледстон истовремено заступао у Доњем дому. Два страначка пријатеља су се, наиме, о свему унапред договарала (*The Gladstone-Granville Correspondence* 1998, 485-490). Гренвил је понављао да је основни узрок херцеговачког устанка било турско неиспуњавање међународне обавезе старања за хришћане, прихваћене Хатимујуном из 1856. године. Признао је да је било и намерног подстицања незадовољства, али је тврдио да то нису чиниле стране државе и владе, него становништво захваћено „националним осећањима и покретом”. Гренвил је подсећао да деловање „националних комитета” не би имало успеха да није било турских неправди и насиља. И он је ове догађаје поредио са националним покретима Италијана и Немаца за ослобођење и уједињење. Баш као што су за устанке у Босни и Херцеговини оптуживани Срби из Србије и Црне Горе, тако су и тада, као „спољни фактор”, оптуживани Пијемонтези и Пруси: „Зар није увек тако? Има ли већих, и верујем благотворнијих догађаја од уједињења Италије и уједињења Немачке? Да ли су Пијемонтези без основа оптуживани да су подстицали већ постојеће незадовољство у остатку Италије? Да ли су се Пруси држали сасвим по страни од агитације која је обухватила остале делове Немачке?” (*Hansard* July 31, 1876g (2), 88).

Гренвил није био тако оштар у осуди одбијања Берлинског меморандума, који је сматрао изразом амбиција Тројецарског савеза. Оптуживао је, међутим, владу да је после тога, не нудећи никакву идеју нити иницијативу, одбила предлог Русије да Босна и Херцеговина добију административну аутономију, а Србија и Црна Гора мања територијална проширења. Бираним речима, ипак је оптужио владу да је на тај допринела избијању рата између Срба и Турака. Поново је нагласио да су, према Париском мировном уговору из 1856. године, Британија и остале гарантне силе биле дужне да брину о хришћанима у Османском царству, које је назвао „нашим истоверницима”: „Одузели смо им подршку Русије, која се можда заснивала на интересима, али је била веома ефикасна, при чему им заузврат ништа нисмо понудили”. На крају Гренвил је, слично Гледстону, остао веома умерен у захтевима: подсетивши на успех лорда Даферина (*Lord Dufferin*) у увођењу аутономије у Либану,

поновио је да би и у Босни и Херцеговини решење требало да се тражи у „учешћу хришћанског становништва у управи, под сизеренством Порте” (Hansard 1876h (2), 88-94).

Лорд Дерби је, међутим, одговорио Гренвилу да су устаници желели ништа мање од независности и да је зато између њих и Порте договор био сасвим немогућ. Тврдио је да је Берлински меморандум био неприхватљив за Британију не само зато што је предвиђао претње и притисак сила на Порту, него и због других одредби, понижавајућих за Турску, при чему је издвојио захтев да она својим новцем, на чије трошење не би имала стварног утицаја, изгради све што су устаници срушили. Дерби је пасивност Британије после одбацивања Берлинског меморандума правдао непомирљивим ставовима сукобљених страна и нужношћу да се, због тога, сачека и види ко ће да победи. Упозоравао је да се „главна тешкоћа у успостављању аутономије састојала у давању самоуправе полуварварском становништву, које нема много идеја о заједничким интересима и чија је половина била хришћанска, док је друга половина била муслиманска”. Дерби се, ипак, није zaloжио против самоуправе, при чему је предлагао да се избегава реч „аутономија”. Да је био спреман и за другачија решења видело се и по томе што је, на пребацивања да је његова влада предуго дозвољавала да је воде Тројецарске силе, одговорио да је било природно да Аустро-Угарска има иницијативу, јер се граничила са Босном и Херцеговином и најбоље познавала тамошње прилике (Hansard 1876i (2), 94-102).

У наставку дебате, Стенли од Елдерлија, (*Lord Stanley of Alderley or Abdul Rahman Stanley*), лорд који је примио ислам и постао први посланик британског Парламента муслиманске вере, највећи део своје беседе посветио је опасности која је Османском царству и Босни и Херцеговини претила од Аустрије. Указивао је, нарочито, на жеље Хрвата, помињући изричито бискупа Штросмајера, да покрајинама које су сматрале својим земљама, припоје Босну и Херцеговину. Оптуживао је, ипак, и Србију и Русију, уз тврдње о руским масовним злочинима над Пољацима и Русинима у „руској Пољској” (Hansard 1876j (2), 102-106).

И Лорд Хемонд је изнова указивао на „разбојничке банде” које су упадале међу мирно становништво и спаљивале куће хришћана и муслимана, како би покренуле сукобе и устанак (Hansard 1876k (2), 107-110). Лорд Бат (*Lord*

Bath), побожни англокатолик, тврдио је да је „турска власт можда била и најсуровија власт која је икада постојала” и да, уколико нека велика сила прискочи у помоћ одметнутим хришћанима, енглески народ неће дозволити било какву интервенцију Британије на страни Турака (*Hansard 1876I (2), 106-107*).

Последње расправе о Источном питању у 1876. години, вођене 7. и 11. августа, показале су да се пажња британске јавности, пратећи ток кризе, померала са запада на исток Балканског полуострва, из српских у бугарске земље. Оне су у целини биле посвећене, како је то изразио Евелин Ешли (*Anthony Evelyn Melbourne Ashley*), либерални посланик и бивши секретар лорда Палмерстона, „моралној одговорности” Британије за, како се говорило, „зверства у Бугарској”. Расправљало се и о злочинима у источној Србији, у коју је продрла турска војска. Босна и Херцеговина помињане су само узгред, јер је сада и за Бугарску захтевана аутономија (*Hansard August 7, 1876m (2), 721-746; August 11, 1876, 1078-1147*).

Повремено острашћен, узнемирен тон августовских расправа потврдио је приближавање много већих искушења. Пошто се Парламент разишао 15. августа, на улицама и трговима започеће несвакидашњи догађај у историји Велике Британије, назван „Бугарска агитација”. Спољна политика до тада је била забран и привилегија британских политичких елита. Вођени осећањем „моралне одговорности” за страшне догађаје на Балкану, али и практичним интересима опозиционих либерала, Британци ће, на масовним митинзима, захтевати промену спољнополитичког курса своје земље. Аутономија Босне, Херцеговине и Бугарске биће међу главним циљевим овог покрета.

Српски устанак у Херцеговини и Босни покренуо је у британском Парламенту три главна питања: узрока устанка, одговора британске владе на иницијативе Тројецарског савеза (конзулска мисија, Андрашијева нота, Берлински меморандум) и начина смиривања сукоба и ратних претњи. По сва три питања владајући конзервативци и опозициони либерали заузимали су сукобљене ставове.

Ни конзервативци унутар себе нису били јединствени. Већина је, ипак, за избијање устанака кривила „спољне утицаје”, мислећи на Србе из Србије и Црне Горе, али и

на Русију, која се у Парламенту није могла тако отворено критиковати као две српске кнежевине. Подржавали су деловање владе и тражили очување постојећег стања у Османском царству, уз постепене реформе, договорене у преговорима између Турака и устаника. Главни циљ такве политике требало је да буде одбрана интереса Британске империје, кроз очување Османског царства, као „тампон-државе” између Русије и обала Средоземља.

Либерали су, међутим, били јединственији. За избијање устанка оптуживали су турско насиље и неспособност Османског царства да се реформише. Увиђали су аграрне, пореске, али и национално-политичке узроке покрета у Херцеговини и Босни. То се видело и по томе што су те догађаје, у које су се потом укључиле Србија и Црна Гора, поредили са националним покретима у Италији и Немачкој, па и са револуцијама у Француској и Низоземској. Као опозициона странка, либерали су критиковали одговоре британске владе на иницијативе Тројецарског савеза. Решење сукоба у Босни и Херцеговини видели су у увођењу аутономије, по угледу на Србију или Румунију. Тако би појас вазалних држава, од Румуније, преко Бугарске, Србије и Црне Горе до Босне и Херцеговине, послужио као брана, поузданија од урушеног Османског царства, пред руским продорима ка југу и Средоземљу.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Anderson, S. Matthew. 1958. *Britain's Discovery of Russia 1553-1815*. London: Macmillan.
- Bataković, Dušan. 2017. „Bosna i Херцеговина u srpskoj istoriji: od srednjeg veka do ujedinjenja 1918: Uz *Napor Bosne i Херцегоvine za oslobođenje i ujedinjenje*.” U *Napor Bosne i Херцегоvine za oslobođenje i ujedinjenje*, ur. Pero Slijepčević i saradnici, VII-CXXVII. Banja Luka: Narodna i univerzitetska biblioteka RS; Beograd: Balkanološki institut SANU.
- Cain J. P and Hopkins G. A. 2002. *British Imperialism 1688-2000*. Harlow, London, New York, etc: Longman.
- Čubrilović, Vasa. 1996. *Bosanski ustanak 1875-1878*. 2. izd. Beograd: Službeni list SRJ i Balkanološki institut SANU.
- Ekmečić, Milorad. 1989. *Stvaranje Jugoslavije 1-2*. Beograd: Prosveta.
- Ekmečić, Milorad. 1996. *Ustanak u Bosni 1875-1878*. 3. izm. izd. Beograd: Službeni list SRJ i Balkanološki institut SANU.
- Ekmečić, Milorad. 2002a. „Srbofobija i antisemitizam.” U *Dijalog prošlosti i sadašnjosti: Zbornik radova*, 343-366. Beograd: Službeni list SRJ.
- Ekmečić, Milorad. 2002b. „Evropska pozadina Načertanija.” U *Dijalog prošlosti i sadašnjosti: Zbornik radova*, 95-135. Beograd: Službeni list SRJ.
- Ekmečić, Milorad. 2002c. „Dozrevanje ideje o srpskoj nacionalnoj državi 1806.” U *Ogledi iz istorije*, drugo izdanje, 31-51. Beograd: Službeni list SRJ.
- Ekmečić, Milorad. 2011. *Dugo kretanje između klanja i oranja: Istorija Srba u novom veku (1492-1992)*. Beograd: Euro-Giunti.
- Gleason, H. John. 1950. *The Genesis of Russophobia in Great Britain: A Study of the Interaction of Policy and Opinion*. Harvard: Harvard University Press; Oxford: Oxford University Press.

- Hansard's Parliamentary Debates*. 1853. Third Series. Commencing with the accession of William IV, Vol. 125, 129. London: Cornelius Buck.
- Hansard's Parliamentary Debates*. 1863. Third Series. Commencing with the accession of William IV, Vol. 169. London: Cornelius Buck.
- Hansard's Parliamentary Debates*. 1876. Third Series. Commencing with the accession of William IV, Vol. 227-231. London: Cornelius Buck.
- Harris, David. 1936. *A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875-1878. The First Year*, Stanford: Stanford University Press; London: Humphrey Milford and Oxford: Oxford University Press.
- Jovanović, Vladimir. 1988. *Uspomene*. prir. Vasilije Krestić. Beograd: BIGZ.
- Ković, Miloš. 2009. „Velika Britanija i Bosna i Xercegovina u Istočnoj krizi (1875-1878).” *Zbornik za istoriju Bosne i Xercegovine* 6: 159-173.
- Ković, Miloš. 2010. „The Beginning of the 1875 Serbian Uprising in Herzegovina: The British Perspective.” *Balkanica* 41 (2010): 55-71.
- Ković, Miloš. 2019. „Great Britain and the Consular Initiative of the Great Powers in Bosnia-Herzegovina in 1875.” *Balkanica* 50 (2019): 113-129.
- Luburić, Andrija. 2005. „Nevesinjska puška.” U *Slavno doba Hercegovine: Spomen knjiga o Hercegovačkom ustanku 1875-1878*, prvo izdanje članka 1927, 55-67. Beograd: Svet knjige.
- Millman, Richard. 1979. *Britain and the Eastern Question 1875-1878*. Oxford: Oxford Clarendon Press.
- Pavlowitch, K. Stevan (1962). *Anglo-Russian Rivalry in Serbia 1837-1838: The Mission of Colonel Hodges*. Paris and La Haye: Mouton & Co.
- Popov, Čedomir. 1981. „Vladavina kneza Milana Obrenovića (do 1875).” U *Istorija srpskog naroda* V-1, ur. Vladimir Stojančević. Beograd: Srpska književna zadruka.

- Popović, Vasilj. 1928. „Sredina i prilike iz kojih se razvila Nevesinjska buna.” U *Spomenica o Hercegovačkom ustanku 1875. godine*, 1–14. Beograd: Odbor za podizanje nevesinjskog spomenika.
- Saab, P. Anne. 1991. *Reluctant icon: Gladstone, Bulgaria, and the working classes, 1856–1878*. Cambridge Massachusetts: Harvard University Press.
- Seton-Watson, W. Robert. 1971. *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. A Study in Diplomacy and Party Politics*. New Impression. London: Franc Cass and Co. Ltd.
- Shannon, Richard. 1963. *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876*. London, Edinburgh, Paris, Melbourne, Johannesburg, Toronto, New York: Thomas Nelson and sons.
- The Gladstone-Granville Correspondence*. 1998. Edited by Agatha Ramm, with a supplementary introduction by H. C. G. Matthew, reprint [1952]. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tunguz-Perović, Danilo. 1928. „Nevesinjska puška.” U *Spomenica o Hercegovačkom ustanku 1875. godine*, 45-54. Beograd: Odbor za podizanje nevesinjskog spomenika.
- Виноградов, Н. Владилен. 1985. *Великобритания и Балканы: От Венского конгресса до Крымской войны*. Москва: Наука.

Miloš Ković*

Faculty of Philosophy, University of Belgrade

THE PARLIAMENT OF THE UNITED KINGDOM ON BOSNIA AND HERZEGOVINA (1876)

Resume

The Serbian uprising in Bosnia and Herzegovina (1875) marked the beginning of the chain of uprisings and wars of the Balkan nations against Ottoman rule, and of the conflicts of the Great Powers, which brought Europe to the brink of the Great War (1875-1878). The crisis was temporarily settled at the Congress of Berlin. However, the national rights of the Serbs in Bosnia and Herzegovina will be at the centre of the crisis of 1914, which, through the new Great Powers conflict, will erupt into the real Great War.

The members of Parliament of the United Kingdom were very slow and reluctant to realize the importance of the uprising in Herzegovina of 1875. Since the revolt started in July 1875, and Parliament was regularly closed from August to February, it became a topic only during the session of 1876. After the closing of Parliament in August 1876, following the events in the Balkans, public attention gradually moved from Herzegovina, Bosnia, Serbia, and Montenegro to Bulgaria and Constantinople.

The uprising in Herzegovina and Bosnia caused a very clear division between the Conservatives and Liberals in Parliament. It was a question of the deeply rooted conflict between religion and *realpolitik*, ethics and politics. This division was obvious when their understanding and interpretations of three main questions were analyzed: the causes of the uprising, the conduct of the subsequent diplomatic negotiations by the Conservative government of Benjamin Disraeli, and the proposals for the settlement of the crisis in Bosnia and Herzegovina.

The discord was clearly visible even within the Conservative ranks. However, their leaders looked for the causes of the insurrection in “foreign influences”. They were blaming the Serbs from Serbia and Montenegro for all the troubles. In fact, Russia was considered to be the main culprit, but the criticism of the politics

* E-mail address: mkovic@f.bg.ac.rs.

of the Great Powers in Parliament had to be put in milder terms. Conservatives mainly approved the conduct of the diplomatic negotiations by the government, including the refusal of the Berlin Memorandum. According to them, the problems of Bosnia and Herzegovina had to be settled by direct negotiations between the Turks and the insurgents. They were proposing moderate reforms, but within the political and territorial *status quo*.

Compared to the Conservatives, the Liberals were much more united in assessing these questions. They insisted that the principal causes of the uprising were Turkish misrule, oppression and broken promises. There was collaboration between the insurgents and the Serbs from Serbia and Montenegro as well, but it was rooted in the genuine national feelings of the population of the same origin and religion. According to liberals, the cases of the liberation and unification of Italy and Germany demonstrated that such feelings and movements could not and should not be resisted. Bosnia and Herzegovina were to receive autonomy, defined following the patterns of Serbia or Romania. Together with Montenegro and future autonomous Bulgaria, this “belt” of autonomous, self-conscious principalities in the Balkans could serve as a bulwark against Russian penetration into the Mediterranean Sea. It is interesting that in all these debates in the British Parliament in 1876, Austro-Hungarian rule over Bosnia and Herzegovina as a solution was almost not mentioned at all.

Finally, Liberals insisted that the British government’s refusal of the Berlin Memorandum and the sending of the British fleet to the vicinity of Constantinople were clear signs of support and encouragement for the Turks, at the same time when they committed horrible crimes against civilians in Herzegovina, Bosnia, and Bulgaria.

In the last days of the session of 1876, and especially in the first months after the closing of Parliament, the question of British “moral responsibility” for the events in the East, especially for the “atrocities in Bulgaria”, became the main topic of British public life.

Keywords: Great Britain, Parliament, Serbian uprising, Bosnia and Herzegovina, Serbia, Montenegro, Conservatives, Liberals

* Овај рад је примљен 29. априла 2021. године, а прихваћен на састанку Редакције 19. маја 2021. године.